

Tarihî Süreçte Göçler Ve Yer Adları Değişiklikleriyle Kafkasya’da Bir Ermeni Yurdu Tesis Edilmesi Meselesi

Çiğdem Türkmen*

Özet

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin maruz kaldığı ilk kitlesel göç dalgası Kafkas göçleri olmuştur. 1820’li yıllardan sonra küçük gruplar halinde başlayan göçler artarak 1858- 1864 yılları arasında yüz binlerce Kafkasyalı Müslüman, halifenin topraklarına göç etmiştir¹. 93 Harbi ile birlikte Ermeni reformunun gündeme gelmesi, Rusya ve İngiltere arasındaki rekabetin Ermeni meselesini milletlerarası boyuta taşınması, Osmanlı Devleti toprakları dahilindeki Ermeni ve Osmanlı unsurlarının ilişkilerine doğrudan etki eden bir durum olmuştur. Taşnak ve Hınçak gibi ayrılıkçı komitelerin bir Ermenistan yurdu inşası ideaları ayrıca Ruslardan aldıkları destek, onların Kafkas bölgesine entegrasyonunu kolaylaştırmış, yapacakları herhangi bir deportasyon, asimilasyon ve dahi soykırıma dair kendilerine cesaret aşılamıştır. Bu çalışmada, bu suretle başlayan bugünkü Ermenistan bölgesinin oluşumu ve burada yaşam süren etnik unsurlardan bilhassa Müslüman Türklerin ihraç edilşinin doksan iki yıl süren aşamalarından bahsedilerek, etnik temizlik neticesinde kalıntıların ortadan kaldırılması ve “dünden bugüne burası Ermeni yurdudur” imajını vermek adına yer adlarının ne şekilde değiştirildiği anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Kafkasya, Ermenistan, Yeradları, Soykırım, Tehcir, Deportasyon, Kafkas Türkleri, Kafkasyalı Müslümanlar

Migrations in the Historical Process and the Issue of an Armenian Homeland in the Caucasus by Changing Place Names

Abstract

The Ottoman Empire was incurring the first mass migration in the 19th century were the Caucasian migrations. After 1820s, migration started in small groups, and hundreds of thousands of Caucasian Muslims migrated to the lands of the caliphate between 1858 and 1864. The Armenian reform added to agenda

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, cigdem.turkmen1@ogr.sakarya.edu.tr. (Makale Gönderim Tarihi: 10.03.2018; Makale Kabul Tarihi: 02.04.2018) (ORCID ID: 0000-0003-4913-693X).

¹ Jülide Akyüz, “Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Hareketleri”, *Bilig*, 46 (2008), s. 39.

along with the 93 War, the rivalry between Russia and Britain to the international dimension of the Armenian issue, has directly affected the relations of the Armenian and Ottoman elements within the territories of the Ottoman State. The ideal of constructing an Armenian homeland of separatist committees such as Dashnak and Hinchak also supported the Russians, facilitated their integration into the Caucasus region, and bolstered their courage for any deportation, assimilation and even genocide. In this study, the formation of today's Armenia region and the ninety-two-years stages of the survival of the Muslim Turks, especially from the living ethnic elements, it is explained how the place names are changed in order to remove the remains from the center of ethnic cleansing and to give the image of "here is an Armenian homeland from past to today".

Keywords: Immigration, Caucasia, Armenia, Toponomy, Genocide, Emigration, Deportation, Caucasian Turks, Caucasian Muslims

Giriş

Tarihsel geçmişlerine bakıldığında Ermenilerin,-çoğunlukla- bugünkü Ermenistan, Doğu Anadolu, Batı-Kuzeybatı İran ile kısmen Suriye ve Çukurova bölgesinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bir dönem Roma hâkimiyeti altında kalan bölge öncelikle, İran ve Roma beyninde, daha sonrada Bizans, İran ve Araplar arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. XI. yüzyılda Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya girmeleri sonucunda Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin bir kısmı Çukurova ve Orta Torosların dağlık bölgelerine yerleşmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde ise Ermeniler Doğu Anadolu'da Çukurova ile Kafkaslarda küçük topluluklar halinde varlıklarını sürdürmüş; ticaret yapıp sanatla meşgul olmuşlar, bu nedenle zengin bir sınıf haline gelmişlerdir. Ayrıca askerlikten muaf olmaları da onları ekonomik açıdan güçlendirmiştir. Böylece Ermeniler zamanla Osmanlı Devleti'nin "sadık vatandaşı" olmuşlardır. Bu isimlendirmeye uygun olarak da kendileri "Millet-i Sâdika" olarak tesmiye edilmişlerdir². Tarihin seyri boyunca devletleşme geleneğinden yoksun bir millet olarak yaşayan Ermenilerin, varlıklarını her zaman koruyucu bir otoritenin refakati altında sürdürdükleri görülmektedir.

² Yaşar Akbıyık, "Milli Mücadelede Doğu Cephesi", *Türkler*, c. XVI, Ankara; Yeni Küre Yayınları, 2002, s.282.

Rusya'nın, 1826-1829 tarihleri arasında İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı girdiği savaşlarda sınırlarını güneye doğru genişletmesi sonucunda 17 Mart 1828 tarihli Çarlık Beynamesi ile işgal edilen Revan, Nahcivan havalisinde bir Ermeni vilâyeti kurulmasıyla, Ermenilerin bölgeye entegrasyonu başlatılmıştır³. Öte yandan, Osmanlı Devleti ve İran gibi Rusya'ya mücavir sahalarında yaşayan Ermeniler, yeni kurulan vilâyet topraklarına göçürülerek Ermeni kolonileri oluşturulmuştur⁴. Bu girişimlerin nihai neticesi olarak da Erivan Eyaleti'nin; Kırkbulak, Zengibasas, Vedibasas, Şerur, Sürmeli, Derekent, Saatli, Talin, Seyitli, Ahsahlı, Serdarabat, Gemibasas, Abaran, Göyçe'nin bir kısmı, Nahcivan Eyaleti'nin; Elinçeçay, Nahcivan, Mevzihatun, Hok, Dereleyüz ve Ordubad Dairesinin Ordubad, Eylis, Deste, Bidev ve Çiçenek bölgelerinde yaşayan Türklerin çoğu; İran, Türkiye ve bugünkü Azerbaycan'a göç etmeye mecbur olmuşlardır⁵. Bu göçler üzerinde tek etkili unsur Rus ve Ermeni çeteleri olmakla kalmamış, Gürcülerin de sınıf boyu tecavüzleri bölgede meskun Türk halkının çekilmelerine sebebiyet vermiştir⁶. Böylece, Ruslar, Gürcü ve Ermeni topluluklarına istinaden Kafkasların güneyine nüfuz etmişlerdir. Bu durum, daha sonra gelecek süreç içerisinde Türklerin ve Müslümanların zorunlu göçünün insanî bir prensip gibi gösterilme gayretlerinin dayanağı olacaktır⁷.

Bölgede meskun ahalinin genel durumuna bakıldığında, İvan Şopen'in konuyla ilgili tespitleri önemli ipuçları sağlamaktadır. Kendisi hazırlamış olduğu raporunda bölge hakkında şunları söylemektedir: "Ermeni Vilayeti"

³10 Şubat 1828 Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması ve 2-14 Eylül 1829'da Osmanlı Devleti ve Rusya arasında imzalanan Edirne Barışı'yla Revan ve Nahcivan Hanlıkları Rusya'ya bırakılmış ve Rusya da burada Erivan, Nahcivan ve Ordubad'ı içine alan bölgeyi "Ermeni Vilayeti" olarak adlandıran bir ferman ilan etmiştir. Ermeni Vilayeti, Erivan ve Nahcivan Eyaletlerine ve Ordubad Dairesi'ne (okrug) bölünmüş ve Erivan Eyaleti'ne, eski Revan Hanlığı'nın 15 mahalli, Nahcivan Eyaletine 5 mahal ve Ordubad Dairesi'ne 5 mahal dâhil edilmiştir (Bkz. Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan (Revan) Vilayetin Demografik Yapısı (1827-1922)", *Yeni Türkiye*, 37 (2001).

⁴Nedim İpek, "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, c.20, İstanbul; 1997, s.276-277.

⁵Yavuz Aslan, "Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklerin Çıkarılması Meselesi", *Türk Kültürü*, XXXII/372 (1994), s.159.

⁶BOA, BEO_004553_341401_001_001. Ayrıca bkz. BOA, BEO_004553_341401_004_001.

⁷Yusuf Çam, *Kafkasya'dan Türkiye'ye Göçler ve Kocaeli Yöresine İskanlar*, İzmit; 2004, s.275-276.

adlı nahiyede 752 köy bulunmaktadır. Bunlardan 521'i Erivan bölgesinde, 179'u Nahcivan'da, 52'si ise Ordubad havalisindedir. Cihan Harbi sonucunda vilayetin arazisinde 359 köy (Erivan bölgesinde 310 köy, Nahcivan bölgesinde 42 köy, Ordubad bölgesinde 6 köy) tahrip olmuş ve ahali doğum yerlerinden ayrı düşmüştür. Yani tahrip edilen 359 köy ilave edildiğinde 1111 köy bulunmaktadır. Ayrıca verilere istinaden yaptığı hesaplamalarla ulaşılan sonuç da şu şekildedir; Hanlıklar işgal edilmeden önce bugünkü Ermenistan arazisinde tahminen 17.000 hane Erivan, 4.600 hane Nahcivan ve 2.130 hane Ordubad bölgelerinde olmak üzere toplam 23.730 hane ahali yaşamaktaydı. Her hanenin ortalama 5 kişiden ibaret olduğu nazara alınarak, bu arazide 118.650 kişi yaşadığı belirtilmiştir. Bu listelerde, Ermeni vilayetinde 81.749 Müslüman, 25.131 Ermeni bulunduğu kayda alınmıştır⁸. Dahası Şimdiki Ermenistan arazisine Ermenilerin kitlesel olarak göç ettirilmesi daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Ayrıca bu bölgeye Ermenilerin yanı sıra Yezidi Kürtler de gelip yerleşmiştir⁹. Bölgenin Müslüman-Türk ahali den arındırılması ve nüfus değişikliğinin oluşturulması planının işletilmesinin ne şekilde gerçekleştirildiği bu ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır. İşte Kafkasya'da bir Ermenistan yurdunun oluşturulması aşamaları bu şekilde hayat bulabilmiştir.

Türkler ile Ermeniler, gerek Selçuklu Devleti, gerekse Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu dönemlerde yaklaşık 850 yıl boyunca hemen hemen hiçbir sorun olmadan aynı yurdu paylaşmışlardır. Ancak 1877-78

⁸ Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan (Revan) Vilayetine Demografik Yapısı (1827-1922)", s.1017-1028.

⁹ 1834 yılında, Erivan Eyaletine, Bayazıd'dan gelmiş 1000 kişilik (yaklaşık 300 hane) Yezidi Kürtleri yerleştirilmiştir. Eleyez Dağı'nın eteklerinde boşaltılan Türk köyleri, Türkiye'den gelen Yezidi Kürtlere verilmiştir. Yezidi Kürtleri, 1839'da Mirek, Kuruboğaz, Çarçarcı, Çobangerekmez köylerine, daha sonraları ise Pembek, Gundahsaz, Büyük Camışlı, Küçük Camışlı ve Karbulak köylerinde yerleştirilmişlerdir. Türkiye'den göçürülen Rumlar ise esasen Şöregel-Pembek bölgelerinin Alakilise, Bayandur, Sisimedın, köyleri ve Gümrü'ye yerleştirilmiş olup, sonraları bu Rumlar Ermenistan'da asimilasyona maruz kalıp, tedricen Ermenileşmişlerdir. Bu arada Çar Hükümeti XIX. yüzyılın başlarından itibaren Zakafkasya'da işgal ettiği belirli bölgelere özellikle Ermenileri değil, Rusya'ından getirdiği Rus kolonilerini (Kazak, Malakan, Duhobor) yerleştirme siyasetini de gütmüştür (Ayrıntı için bkz. Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan (Revan) Vilayetine Demografik Yapısı (1827-1922)").

Osmanlı-Rus savaşı ve Avrupalı devletlerin müdahaleleri, yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın Ermeni islahatına işaret eden 16. maddesinin, İngiltere ve Fransa'nın baskısı sonucu Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi olarak kabul edilmesiyle, Rusya ve İngiltere arasındaki rekabet; Ermeni konusunu, devletlerarası bir hüviyete sokmuştur. Bu durumdan cesaretlenen bazı Ermeniler de harekete geçerek, yurt içinde ve dışında ihtilâlcî Ermeni partileri ve dernekleri teşkil etmişlerdir¹⁰. Kara Haç (The Black Cross Society, 1878), Anavatan Müdafileri (The Protectors Of The Fatherland, 1881), İhtilalcî Armenakan Partisi (Revolutionist Armenakan Party, 1885), İhtilalcî Hınçak/Çan Partisi (The Hunchakian Revolutionary Party, 1887) ve Taşnaksütyun (Dashnaksutiun /Armenian Revolutionary Federation, 1890), Ermeni Patrikhanesi'nin de işbirliği ile birlikte bu amaçla kurulan en mühim siyasî örgütler olmuşlardır¹¹. Ayrıca Sosyal Demokrat Hınçak/Çan Partisi (Social Democrat Hunchak Party, 1888), Ermeni Anayasal Demokrasi Partisi (The Armenian Constitutional Democratic Party, 1908), Ermeni Demokratik Liberal Parti (Armenian Democratic Liberal Party, 1921)¹² Birleşik Ermeni Cemiyeti (United Armenian Community, 1880)¹³ ve Hayırseverler Cemiyeti (Benevolent Union, 1860)¹⁴ de aynı veya benzer amaçlarla kurulmuş olan Ermeni komiteleri arasında sayılabilir. Son yıllarda yayınlanan arşiv vesikalarıyla da desteklenmiş bir makaleye bakıldığında, Osmanlı sınırları içerisinde faaliyet gösteren 30 civarında Ermeni komitesi olduğu görülmektedir¹⁵. Yani bu sayı, şimdiye kadar bilindiğinden çok daha fazladır.

¹⁰ Yusuf Halaçoğlu, *Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün Mü, Soykırım Mı? Belgeler?*, Ankara; Ankara Ticaret Odası Yayınları, 2005, s. 1.

¹¹ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, Ankara; TTK Basımevi, 2005, s. 15-16.

¹² Stephen G. Svajian, *A Trip Through Historic Armenia*, New York; Green Hill Publishing, 1983, p. 296-297.

¹³ Görünürde ihtilalcî amaçları olmayan, 1870-1880 arasında Van'da "Ararat", Muş'ta "Okul Sevenler", "Şarklı" ve "Ermenistan'a Doğru", Adana'da "Kilikya" Cemiyeti, 1880'de birleşerek "Birleşik Ermeni Cemiyeti (Miyasiyal Enikorotyon Hoyotis)" adını almıştır (Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul; Belge Yayınları, 1987, s. 421).

¹⁴ Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century*, Los Angeles; University Of California Press, 1963, p. 71.

¹⁵ Cahit Külekçi, "Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemiyetleri (1875-1925 Yılları Arası)", *İstem*, 15 (2010), s. 143-157.

Görünüşte hayır cemiyetleri olarak kurulan bu dernekler, kısa süre sonra Ermenistan kurma tasavvurları dahilinde birer tedhiş yuvası haline dönmüşlerdir. Ayrıca Rusya yönetimindeki Ermenistan'da kurulan dernekler de Anadolu Ermenilerine silâh göndermeye başlamışlardır. XIX. yüzyılın son çeyreğine rastlayan bu dönemde Ermeni terörünün hedefi, hükümette görev yapan Türkler ve Ermeniler ile Osmanlı Devleti'ne hizmet eden casus ve muhbirler olmuştur. İlerleyen süreç için tasarladıkları hareket planına göre ise; ihtilâl, Osmanlı Devleti savaş halindeyken gerçekleştirilecek ve Anadolu'daki Ermenilerin bağımsızlığı sağlandıktan sonra Rusya ve İran Ermenileri ile federatif bir Ermenistan Devleti kurulacaktır¹⁶.

Ermenistan'ın kurulmasının öncesinde birtakım hazırlık süreçlerinin zarurî şekilde yaşanması gerekmektedir. Bu sürecin ilk ögesi Ermenilerin Batılı devletlerin desteğiyle güç kazanması vesiyasal bakımdan varlığını geliştirmesi için olası bir Ermeni hareketinin önüne geçilmesidir. Zira Ermenilerin iktidar gücünün olmaması ve bölgede pek çok toplulukla bir arada yaşıyor olması, Ermenilerin güçlerini sarsan bir unsurdur. Aynı zamanda bölgede Ermeni nüfusunun istenilen düzeye ulaştırılamayacak durumda görünmesi de bu hazırlık sürecini zorunlu kılan bir diğer sebebi teşkil etmiştir. Bunun için de bir yandan dışarıdan Ermeni göçü özendirilirken, öte yandan bölgedeki Türk nüfusun peyderpey Anadolu'nun başka bölgelerine göç ettirilmesiyle işe başlandığı görülmektedir. Dahası geriye kalan halktan özellikle Kürtler Ermenilerle birlikte yaşamaya zorlanarak nüfus üstünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Kürt halkın eğitilerek Ermenilerle kader birliği yapmaya teşvik edilmesi de süreç içinde belirlenen başka bir aşama olmuştur. Ek olarak kalan bu halkın eğitilmesinden sonra Hıristiyanlaşarak Ermeni topluluğu arasında dini asimilasyona uğratılması ile bu nüfusun Ermeniler lehine kazanılabileceği de, ihtimal dahilinde planlara eklenen amaçlardandır. Aynı zamanda bunda başarı gösterilemezse silah zoru ile durumun kontrol altına alınması da telkin edilmiştir¹⁷.

Ermenilerin mesele haline dönüşmeleri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Rusların Doğu Anadolu'ya inişi sürecinde, Rus ordusundaki

¹⁶ Halaçoğlu, *Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün Mü, Soykırım Mı? Belgeler*, s. 2.

¹⁷ Salim Çöhçe, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesi", *Ermeni Araştırmaları*, Ankara; 1(Mart-Nisan-Mayıs/2001), s. 100-101.

Ermeni asıllı askerlerin Anadolu'daki Ermenilerle temas kurup onları isyana teşvik etmeleri ve kendilerine destek olacakları vaatlerinde bulunmalarıyla birlikte başlamaktadır. Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmaya çalışan Batılı devletlerin, Balkanlarda Slavlar ve diğer Hıristiyan grupların isyanlarına müzaheret etmeleri gibi; Doğu Anadolu'da da Rusya, Ermenilere arka çıkmıştır. Netice olarak Ruslar, Ayastefanos Antlaşması ile Ermenilerin hamiliğini ve Doğu Anadolu bölgesinde söz sahibi olma hakkını üzerine almıştır¹⁸. Ancak, asıl amaç, Ermenilerin durumunun iyileştirilmesi değil, ilk olarak özerklik kazandırılması, ardı sıra görünürde de olsa bağımsızlık ilanı olduğundan, daha sonra imzalanan ve Ayastefanos Antlaşması'nın yerini alan Berlin Antlaşması ile Ermeniler hakkındaki madde değiştirilmiştir. Maddeye göre Osmanlı Devleti, Ermeniler hakkında iyileştirici tedbirler alacak ve Düvel-i Muazzamayı mezkûr konuda bilgilendirecektir. Bu antlaşmada yer alan Ermeni ıslahatı hususu önce isyanların, arkasından bağımsızlığa giden sürecin başlangıcı olmuştur. Ermeniler bu amaçla teşkilatlandırılarak, içeride ve dışarıda Osmanlı Devleti aleyhinde çalışacak komite ve dernekler kurma yoluna gitmişlerdir.

Berlin Kongresi'nden sonra Avrupa politikasında ön plana çıkan Ermeni sorununu Batılı devletler de kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirmek istemişlerdir. Rusların Ermenileri kullanarak Doğu Anadolu'dan güneye inme düşüncesi İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Bu sebeple, İngiltere Ermenileri bağımsız bir devlet olarak desteklemekte fayda bulmuştur. Zamanla Ermeni sorunu Ermenilerin meselesi değil, Osmanlı Devleti üzerinde emelleri olan İngiltere, Rusya ve Fransa'nın kendi menfaatleri çerçevesinde yönlendirdikleri bir sorun halini almıştır¹⁹. Dolayısıyla Ermenistan'ın kurulması fikrine, Cihan Harbi'nin akabinde Ermenilerin Batı ve Amerikan kamuoyunun sempatisini kazanması vasıtasıyla İtilaf devletlerinin fikir birliği ile oluşturdukları bir proje gözüyle bakılabilir. Bunun sebeplerini şu şekilde açıklamak mümkündür: bilhassa harpten sonra Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması hem Rus hem de Türk etki sahasını azaltacak ve Ermenistan tampon ülke durumunda bulunacaktır. Fakat Ermenistan'ın bölgede bir garantöre ihtiyaç duyması ihtimali Avrupa'nın çekincelerinin oluşmasına ve Ermenistan'ı sadece küçük

¹⁸ Akbıyık, "Milli Mücadelede Doğu Cephesi", s. 282-283.

¹⁹ Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara; Sevinç Matbaası, 1964, s. 298.

müttefik olarak görmesine sebep olmuştur. Nitekim hem Avrupa'nın hem Amerika'nın Ermenistan ülkesi konusundaki tereddütlü yaklaşım ve açıklamaları da bu korkuların tezahürü olarak görülmelidir²⁰. Büyük devletler, Balkan Savaşlarından sonra içte ve dışta önemli sıkıntılarla uğraşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşma konusunda karşı karşıya gelmekten kaçınıyorlardı. Ermeni meselesinden dolayı, Doğu Anadolu vilayetlerinde ıslahat yapılmasını istemelerindeki asıl amaç ise, Ortadoğu'daki ekonomik çıkarlarını daha da genişletmek ve güçlendirmektir. Aslında Ermeni meselesi de bu amaca hizmet edecek bir araç konumundaydı. Zira Batılı yayılcı devletler tarafından Ermeni yurdu olarak tasvir edilen bölgenin hemen güneyinde Irak, doğusunda Hazar Havzası olmak üzere dünyanın son derece zengin petrol yataklarına sahip yerler bulunmaktadır²¹. Avrupa'nın ürünü olan Ermenistan ülkesi düşüncesi, esasında kendilerinin de çekinceleri olmakla beraber belirli boyutta destek gören bir fikirdir. Nitekim ne Avrupa ne Amerika ne de Rusya, bölgede bağımsız bir Ermenistan'ın vücuda gelmesini tamamiyle istemiş, daha çok güdümlü olarak kurulacak otonom bir yönetimin destekleyicisi olmuşlardır.

Genel olarak Ermeni siyaseti bir takım hedefler üzerine oturtulmaya çalışılmakta ve tasarı iki yönde şekillenmektedir; ilk olarak, Büyük Ermenistan idealine ulaşmak için zamanla Azerbaycan'ın tamamını işgal etmek fikri gelmektedir. Çalışmalarının asıl sebepleri Ermeni milliyetçilerinin "tarihi adalet" yaftalarından oluşmaktadır. Türkiye'ye karşı toprak, tazminat dahası soykırım iddiaları uzak ve imkânsız olarak görüldüğü için Moskova'nın yardımıyla Azerbaycan'ın bazı topraklarını ele geçirmek neredeyse tamamen gerçektir.

İkinci sırada gelen emel ise; Azerbaycan topraklarının işgaline paralel olarak Osmanlılar tarafından gerçekleştirildiği iddia edilen Ermeni soykırımını aşama aşama tüm devletler gözünde meşru hale getirmek,

²⁰ Seyfi Yıldırım, "Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasi Faaliyetleri, 1918-1922", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9 (2009/Bahar), s. 27-28.

²¹ Zekeriya Türkmen, *Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914, Avrupalı Devletler Denetiminde Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları*, Ankara; Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s. 29.

tazminat istemek, toprak talebinde bulunmak ve bunlar da gerçekleşince Doğu Anadolu'yu Büyük Ermenistan sınırları içerisine katmaktır²².

1905 yılında Azerbaycan, Rusya ve İran arasında bölünmüş toprak parçasını anlatan coğrafi bir terimdi. Bu tarihten itibaren 1920'de Sovyetlerin Bakü'yü işgaline kadar geçen 15 yıllık dönem, Azerbaycan Devleti'nin doğuşunun gerçekleştirildiği bir evre olmuştur. Bu süreç içinde Müslüman Azerbaycan Türkleri yalnızca Ruslara karşı değil Ermenilere karşı da mücadele vermişlerdir. Günümüzde de Kuzey Azerbaycan'ı hala uğraştıran en büyük sorunlardan biri olan Ermeni meselesinin ve işgalinin başlangıcı bu döneme rastlamaktadır. Azerbaycan topraklarında yaşayan birçok etnik grup içerisinde Rus istilasının akabinde İran ve Osmanlı topraklarından buraya göçen Ermenilerle beraber artan Ermeni nüfusu önemli bir yer tutmuştur. Türkmençay Antlaşmasından sonra I. Nikola bu göçmenlerin yoğunlukla buldukları İrevan (Revan) ve Nahcivan Hanlıklarının toprakları içine yerleştirilmeleri ile Ermeni bölgesi oluşturulmuştur. Şekillendirilen bu bölge dahilinde dinî ve millî konular başta olmak üzere pekçok alandaki farklılıklar Rusların Kafkasları işgalinden sonra çatışmalara sebebiyet teşkil etmiştir. Bu çatışmaların ortaya çıkması ise 1905 senesinde Bakü'de bir Müslüman'ın Taşnaklar tarafından katledilmesiyle başlamıştır. Çarlık yönetiminin desteğini gören Ermenilerin, idareye bağlılıklarını ifade etmeleri bölgede etkin unsur haline gelmelerini kolaylaştırmıştır²³. Rus idaresine olan dinî ve ideolojik yakınlıkları nedeniyle üstün azınlık haline gelen Ermeniler durumu lehlerine kullanmayı bilmişler ve konumlarının getirilerini de kullanarak bölge sakinlerine karşı politikalarını uygulamakta çıkabilecek engelleri yok etmeyi iyi bilmişlerdir.

Cihan Harbi'nin son evresinde, Rus Çarlığı'nın çökmesi üzerine, Kafkaslarda yaşayan halklar hürriyetlerini elde etmek için harekete geçtiler. Bolşevik otoritesini tanımadılar ve yapılan genel seçimler sonucunda meydana gelen Kafkas Halkları Parlamentoları, bölge milletlerinin istediği gibi ülkelerini, bölgelerini yönetme azmi ile her türlü müesseselerini vücuda getirmeye başladılar. Bunun neticesinde

²² Emin Arif Şihaliyev, "Ermenilerin Kimliği Ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus Ve Ermeni Kaynaklarına Göre)", *OTAM*, 17 (2005), s. 9.

²³ Beşir Mustafayev, "Arşiv Kaynaklarına Göre Zengezur Olayları (1905-1929)", *Journal Of Qafqaz University History, Law And Political Science*, 33 (2012), p. 30.

bağımsızlıklarını elde edip birer cumhuriyete kavuştular. Böylece Azerbaycan, Kuzey Kafkasya (Dağıstan), Ermenistan ve Gürcistan devletleri ortaya çıkmıştır²⁴. Rusya'da iktidara gelen Bolşevikler, başta Kuzey Azerbaycan olmak üzere milli mukadderatlarını elde eden halklara karşı saldırıya geçmişler, uzun bir süreç sonucunda üstün kuvvetlerine dayanarak bu devletleri birer birer ortadan kaldırmışlardır. Böylece bu ülkelerin "Sovyetleştirilmesi"ve tekrar Rus boyunduruğuna sokulması mümkün olabilmiştir²⁵.

Ekim Devrimi'nden sonra Çarlığın milli siyasetini hayata geçiren Bolşevikler, Ermeni silahlı birlikleri ile beraber Azerbaycan'da Türklere ve diğer Müslüman halklara karşı toplu soykırımlar yapmışlardır²⁶. 15 Mart 1917'de Bakü Sovyeti'nin toplantısında "Güney Kafkasya" konulu bir konuşma yapan Stepan Gevorgi Şaumyan, açık ve net bir şekilde Müslüman-Türk katliamı yapılması yönünde sinyaller vermiştir. 30 Mart günü Bakü'de silah seslerinin yankılandığı ilk gün olmuştur. Hedef kadınlar, yaşlılar çocuklar, hastalar ve şehirdeki tüm okullar, hastaneler, sosyal tesisler, basın organları olmuştur. Bakü'yü Müslüman-Türklerden temizleme operasyonu 1918 Nisan ayının başlarına kadar sürmüştür. Sadece şehir merkezinde değil, Bakü çevresindeki yerleşim alanlarında dahi öldürülen Müslümanların sayısı binleri buluyordu. Ermeni ulusalılığı, Ermeniler dışında Doğu Anadolu ve Kafkasya genelinde diğer milletlerin etnik temizlenmesini öngören bir boyuta ulaşmıştır. Daha sonra bu kabilden olan olaylar tüm Azerbaycan'ı sarmıştır. Tehcir faaliyetleri Kuba, Şamahı, Erivan, Karabağ ve Nahcivan'da bütün şiddetiyle sürmüştür. Taşnaklar katliamlar ile yetinmeyip her vilayette evleri yağmaladıktan sonra özellikle de tarihi mekânları, manevi ve milli abideleri hedef seçmişlerdir²⁷. Bu süreçte Müslüman-Türk kimliğine ait her türlü maddî-manevî değerler ortadan kaldırılarak yeniden ulus devlet inşa etme

²⁴ Bu hususlarla ilgili tüm detaylar için bkz. Enis Şahin, *Türkiye ve Maveray-ı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, Ankara, 2002, s. 474-640.

²⁵ Beşir Mustafayev, "Arşiv Belgelerine Göre Kırmızı Kasaba Olayları (1918-1920)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/29 (2014), s. 646. (http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt7/sayi29pdf/mustafayev_besir.pdf)(12.05.2017)

²⁶ Musa Gasimov, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rusya'nın Azerbaycan'da Türkçülük Ve İslamcılıkla Mücadelesi", *Türkler*, c.18, Ankara; Yeni Küre Yayınları, 2002, s. 963.

²⁷ Mustafayev, "Arşiv Belgelerine Göre Kırmızı Kasaba Olayları (1918-1920)", s. 646.

çalışmaları büyük bir hızla sürdürülmüş, Türk mevcudiyetini anımsatan bütün ögeler yok edilmek hedefiyle tahribata uğratılmıştır.

Cihan Harbi'nin sonuna gelindiğinde, Ermeni milliyetçileri, Türk nüfusunun yarısını şehirlerini terk etmeye zorlamıştır. Sadece Bakü'de, neredeyse hepsi Türk olan, 8 bin ile 10 bin kişi dolaylarında Müslüman katledilmiştir. Ermeni çeteci Antranik 60 binden fazla Türk mülteciyi kaçırmaya zorlayarak Nahcivan ve Güney Azerbaycan'daki köyleri yakıp yıkmış, 420 köy talan olmuş ve sadece Erivan'da meskun olanların üçte ikisiyle birlikte binlerce Türk katledilmiştir²⁸. Akabinde Türkler, Bakü'de ve diğer bazı yerlerde kontrolü korumayı başarmıştır, fakat öldürülen ve sürülenlerin çoğu Türklere aittir²⁹. Meselenin derinlerine inildiğinde ise, Ermenilerin soykırım çalışmalarının sadece Müslüman-Türkleri değil, aynı zamanda Gürcüler, Yahudiler ve diğer halkları da hedef almış olduğu görülmektedir. Bu konuda özellikle dönemin 'Hümmet', 'Hayat', 'Kaspi', 'İzvestiya', 'Mişak', 'İttihat', 'Açık Söz' vb. gazete ve dergilerinde önemli bilgiler olduğu da bilinmektedir. Ayrıca 1918-1919 yıllarında Ermenilerin yaptıkları soykırıma dair istatistiki bilgiler ışığında şu malumatlara vakıf olunmaktadır: Bakü'de 30 bine yakın Azerbaycan Türkü hunharca katledilmiştir. Şamahı Kazasının 58 köyü dağıtılmış, 7 bin kişi o cümleden 1653 kadın ve 965 çocuk öldürülmüştür. Kuba (Quba) Kazasının 122 Müslüman köyü, Yukarı Karabağ'da 150'den fazla köy, Zengezur Kazasında 115 Azerbaycan köyü, İrevan (Erivan-Revan) Guberniyasında (Vilayet) 211 köy dağıtıldı. Ayrıca bu tarihi Azerbaycan şehrinde ve onun etrafında 88 köy dağıtılmış, 1920 ev yakılmıştı, 132 bin Azerbaycan Türkü katledilmiştir. Ermeni çetelerin yaptığı mezalimler, Taşnak hâkimiyeti devrinde yürütülen "Türksüz Ermenistan" siyaseti neticesinde, Erivan Guberniyasının Türk nüfusunun sayısı 1916 yılında 375 bin kişi idi. Fakat 1922 yılında Türklerin

²⁸ Antranik'in bu evrede Kafkasya'da gerçekleştirdiği kötülüklerin ayrıntıları için bkz. Mustafa Sarı-Enis Şahin, "Massacres of Muslims in Nakhchivan and Karabakh by Armenian Chieftain Antranik (From June to October 1918)", *The Realities of Genocide*, ed. İsa Habıbbeyli-Musa Gasimli, Baku, 2017, s. 161; Enis Şahin, *Diplomasi ve Sınır; Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri – 1918*, İstanbul, 2005, s. 254-279.

²⁹ Justin McCarthy, "İlk Kan", Çev.A. Serdar Öztürk, Tolga Kayadelen, Murat Altunbaş, *Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (2005/2), s. 353.

sayısı 70 bine inmiştir³⁰. Bugün bu sayının 0 (sıfır) olması, sadece göçlerle izah edilebilecek bir durum olmaktan çıkmıştır.

Konuyla ilgili başka bir araştırmada da benzer rakamların sunulması son derece çarpıcı bir durumdur. Nitekim söz konusu çalışmada Erivan Vilayeti'ndeki Türk nüfusun 1914 ve 1926'daki oranları karşılaştırılmış ve buna göre; 1914'te Türk nüfus 270.000 iken 1926 yılında Türk nüfusun 89.000'e düştüğü tespit edilmiştir. Bölgedeki Türk nüfusun oransal kaybının %67 olması, vahametinin boyutlarını ortaya koyucu niteliktedir. Meseleye dair ayrıca belirtilmesi gereken bir husus da şudur ki, bu oranlamalar hesaplanırken, Türk Milli Mücadelesi'nden sonra Türk sınırları içerisinde kalan İğdır ve civarı hariç tutulmuştur³¹. Belirtilen bütün bu rakamlar bölgedeki katliamların ne denli etkili ve geniş çaplı uygulandığının bir göstergesi olmuştur.

Konuyla ilgili en önemli birinci elden kaynakların belki de en başında bulunan Kazım Karabekir Paşa ise, 1920-1921 yılları arasında yapılan kıyımlara şöyle değinmiştir: "19 Ağustos 1337/19 Ağustos 1921'de, Ermeniler, Zengibasar mıntikasını işgal ettikten sonra, ahali-i mahalliyeden bir kısmını makineli tüfenk ve tüfenk istimaliyle şehid etmişler ve bin beş yüz kadar çoluk çocuğu da Aralık nahiyesine kadar kaçarken yetişerek suya gark etmişlerdir. Bunlardan pek azı kurtulmuştur. Azerbaycan'a ve sair memleketlere gitmek üzere Erivan'daki Azerbaycan sefirinin vesikasını hamil olarak Erivan civarından trenle Gence'ye hareket eden 500 Müslüman, Gümrü civarında vagonlardan indirilerek kâmilan katledilmişlerdir." Ayrıca 6 Nisan 1336/ 6 Nisan 1920 tarihli raporunda da; Ermenilerin Zengezor, Ordubad, Vedi mıntıklarındaki İslam köylerine taarruz ederek buralarda vahşet örnekleri sergilediklerini, Müslümanların ise namuslarını korumak için karşılık verdiklerinden bahsetmiştir. Bu vahşete örnek olarak da Haç Aparah köyündeki Müslümanlara Ermenilerin 16 Nisan'da katliama teşebbüslerini anlatmıştır. Bu kıyımlar esnasında kaçamayan 6 erkek kamalarla katledildiği, kadın ve kızların namuslarına

³⁰ Beşir Mustafayev, "Anton Salamanov'un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Yaptıkları Katliamlar (1918-1919)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 30 (2011), s.349-350.

³¹ Oktay Kızılkaya, "Revan (Erivan) Ve İğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci (1828-1920)", *Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (2007/1), s.308.

tasallut olduğu ve evlerin talan edildiği de yine malum rapordan öğrenilmektedir. Bunlardan ayrı olarak da Oya ve Yağcıkarye ahalisinin feci şekilde katledildikleri de mühim rapordaki örnekleri teşkil etmiştir. Son olarak da Ermenilerin Çomkanlı ve Bavlı İslam aşiretlerine taarruz ederek cinayet ve katliam programlarını sürdürdükleri ve İğdır Ermeni Kumandanının Moson nahiyesi aşayirine gönderdiği beyanname örneğinde de olduğu gibi³² Osmanlı topraklarındaki Müslüman Kürtleri de kandırarak faaliyetlerine onları da dâhil etmeye çalıştıklarını söylemiştir³³. Ayrıca Kazım Karabekir yaşanan bu kısımlara ilişkin Ermeni Cumhuriyeti askerî kumandanlığına gönderdiği bir tahriratla hudut haricindeki Müslümanların ırz, namus can ve mal güvenliğinin sağlanmasının devlet vazifesi olduğu ve Ermeni Hükümetinin üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmesi gerektiğini bildirmiş ve bir kamuoyu oluşturulması için meselenin civarda bulunan birlik komutanlıkları, il ve ilçelere ulaştırılması, sınır içi ve dışında gazetelerde yayımlanması gerektiğini bildirmiştir³⁴. Bu bilgiler ışığında da görüleceği üzere Ermeniler tüm diplomatik ve askerî karşı koymalara rağmen Anadolu ve Kafkasya bölgelerinde örgütlü şekilde geniş çaplı bir temizlik operasyonu yürütmüşlerdir.

Ermeniler tarafından Erivan'daki Müslümanlara uygulanan mezalime dair gönderilen arzuhaller de önemli bilgileri muhtevidir. Bu arzuhallerde Erivan³⁵ ve Zengibasar mıntıkasındaki Şulludemirci, Aşağibahtılı, Hacıılyas, Tomuzıyien, Şullumihmandar, Yukarıbahtılı köylerinde ahalden birçok kişinin öldürüldüğü, hemen bütün evlerin ve camilerin tahrip edildiği, halkın nakit paralarının zorla alınıp, eşyalarının yağmalandığı, kadınlara tecavüz edildiği ve zulme uğrayanların Osmanlı Hükümeti'nden yardım istediğine dair önemli kayıtlar mevcuttur³⁶.

³² Beyanname için bkz. Kazım Karabekir, *Soykırım Yalanı Ermeni Mezalimi Soykırım İddialarına Belgelerle Cevaplar*, İstanbul; Emre Yayınları, 2005, s. 132-133.

³³ Kazım Karabekir, *Soykırım Yalanı Ermeni Mezalimi Soykırım İddialarına Belgelerle Cevaplar*, s. 131-132.

³⁴ BOA, HR_SYS_02878_00024_001_001; BOA, HR_SYS_02878_00024_002_001; BOA, HR_SYS_02878_00024_003_001; BOA, HR_SYS_02878_00024_004_001.

³⁵ BOA, HR_SYS_02878_00077_009_001.

³⁶ Belgeler için bkz. (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Arşiv Belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1920-1922)*, c.4, b. 21, Ankara; 1998, s. 101-104.) Zengibasar mıntıkasında Müslüman ahaliye

1920 yılına gelindiğinde Güney Kafkasya'nın her üç cumhuriyetinin de (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) Sovyet egemenliği altına girmesiyle bölgesel çatışmalara son verilmiş ve bu ülkelerin insanları ortak "Sovyet vatandaşı" kimliği altında karşılıklı iyi ilişkiler içerisinde yaşamaya başlamışlardır. Ancak dönemin Sovyet yönetimine etki edecek siyasi kadrolarında önemli görevler üstlenen Ermeni asıllı "Sovyet" vatandaşları çeşitli bahanelerle³⁷ Ermenistan'daki Azerbaycan Türklerinin zorla göç ettirilmeleri yönünde yoğun bir çaba içerisine girmiş ve neticesinde "çiftçiliğe yatkın olmaları bahanesiyle Dağlık Ermenistan'dan, ovalık Azerbaycan'a göç ettirilmelerinin uygun olacağı ve Azerbaycan Türklerinin Sovyet ekonomisine (Muğan ovasında pamuk üreterek) daha fazla katkı sağlayabilecekleri" gibi bir iddia ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) döneminde Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri, 1948–1953 yılları arasında "büyük göçe" tabi tutularak yaklaşık 150 bine yakın Azerbaycan Türkü, tarihî yurtları olan Ermenistan'dan kovulmuşlardır³⁸.

Büyük göçün öncesinde ve sonrasında yaşanan nüfus hareketleri de bölgede uygulanan etnik temizliğin boyutları hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır. 1848 yılına kadar, yani Erivan Hanlığı'nın Çarlık Rusya'sı tarafından işgalinden önce 169.155 kişilik nüfusunun milli terkihi şöyle şekillenmişti: Azerbaycan Türkleri, 84.089; Ermeniler, 57.305; Kürtler, 26.911; diğerleri, 850. Bundan tam bir asır sonra, bölgedeki demografik durum çok büyük değişimlere uğramıştır. 1948-1952 yılları arasında yapılan tehcirden sonra ise, Sovyetlerde 1959 yılında yapılan nüfus sayımına göre Ermenistan'da 1.551.600 olan toplam nüfusun milli terkihi ise şu unsurlardan müteşekkildi: Ermeniler, 1.361.800; Azerbaycan Türkleri, 107.700; Ruslar, 56.500; Kürtler, 25.600. Tüm bu verilere bakıldığında, Erivan bölgesinde uygulanan büyük tehcir ve kıyımların nüfusa yansımaları ile ilgili, Ermeni nüfus kademeli bir şekilde arttırılırken, Türk ve diğer unsurların niceliklerinin azaltıldığını ve Ermeniler açısından

uygulanan mezalim ile ilgili bkz. BOA, HR_SYS_02878_00077_007_001; BOA, HR_SYS_02878_00077_008_001.

³⁷ Sovyetlerin ilk yıllarında devlet karşıtı oldukları suçlamasıyla birçok Azerbaycan Türkü ölüme mahkum edilmiş veya en azından Sibiry'a sürgün edilmiştir (Ayrıntılı bilgi için bkz: İntikam Beşirov, "Soykırım Gerçeği", *İleri*, Yıl:3, 20 (2004)).

³⁸ Sinan Ogan, "Ermenistan'ın Tehcir Politikası ve Neticesi: Azerbaycan'da Göçmen (Kaçkın) Sorunu", *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (ERAREN)*, 9 (2003/Bahar). (<http://www.eraren.org/index.php?Page=Dergilcerik&IcerikNo=69>)

“çok başarılı” bir etnik temizlik çalışması gerçekleştirildiği söylenebilir. Bu etnik deportasyonlara paralel olarak 1935 yılından itibaren, şimdiki Ermenistan arazisinde bulunan Türk adlı yerleşim merkezlerinin adları da değiştirilmeye başlanmıştır. Bugüne kadar binden fazla yer adı değiştirilerek, bir tek Türk isimli yerleşim merkezi dahi bırakılmamıştır³⁹. Bu suretle, Türk toprağı olan Revan ve civarındaki Müslüman Türkler, etnik temizliğe tabi tutularak, bölge doksan iki yıl (1828–1920) içinde “homojen bir Ermenistan haline” dönüştürülmüştür. Günümüzde Ermenistan’da on iki etnik azınlık yaşamaktadır. Bunlardan beşi diğer etnik gruplara oranla daha yoğundur. Nüfusun neredeyse %97’sinin Ermenilerden oluştuğı ülkede azınlıklar nüfusun %3’lük bir bölümünü temsil etmektedirler. Söz konusu azınlık grupları içerisinde Yezidiler, Ruslar, Asuriler, Yunanlılar, Yahudiler, Beyaz Ruslar, Polonyalılar, Molokanlar (Malakanlar), Almanlar ve Ukraynalılar bulunmaktadır. Görüldüğü gibi bu etnik gruplar içerisinde Türkler yer almamaktadır. Ancak Ermenistan Cumhuriyeti kurulmadan önce Erivan Eyaletinin tarihteki yerine bakıldığında geçmişte burada Türklerin yaşadığı ve hatta nüfusun ezici bir çoğunluğunun Türk olduğu görülmektedir. XIX. yüzyıldan itibaren Erivan Eyaletine gelmeye başlayan Ermenilerin, 1918 yılında Ermenistan Cumhuriyeti’ni kurduktan sonra buradaki nüfusun Ermenileştirilmesi için ilk olarak bölgede yaşayan yerli halkın topraklarından zorla göç ettirdiğı anlaşılmaktadır. Günümüzde birçok uluslararası hukuk kuruluşu ve insan hakları normlarının ihlal edilerek Ermenistan’ın Ermenileştirilmesi politikasının, ülkedeki diğer etnik gruplara yönelik olarak halen devam etmekte olduğu da malumdur⁴⁰.

Bölgenin tarihi geçmişi incelendiğinde bugünkü Ermenistan sınırları içerisinde kalan ve Ermeniler tarafından yapılan çeşitli zulümler sonucunda Türk ahalinin boşaltmak zorunda kaldığı oldukça fazla Türk yerleşim merkezi bulunduğu bilinen bir gerçektir. Yalnız Türk istatistikleri değil, Rus istatistikleri de (Rusların bütün çarpıtmalarına ve çeşitli isimler vererek Türk olan ahaliyi gizletmeye çalışmalarına rağmen) bunu

³⁹Yavuz Aslan, “ Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklerin Çıkarılması Meselesi”, *Türkiyat Araştırmaları*, 1(1994), s.160-161.

⁴⁰Yıldız Devci Bozkuş, “Ermenistan’ın Demografik Yapısı ve Ermenistan’da Azınlıklar”, *Ermeni Araştırmaları*, 23-24(2006), Ankara.

(<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergilericik&IcerikNo=483>)(10.05.201).

doğrulamaktadır⁴¹. Yavuz Aslan tarafından yapılan bu konuyla ilgili nadir ve çok değerli bir çalışmadan alınan aşağıdaki veriler, Ermenilerin bugünkü Ermenistan arazisini kapsayan topraklarda Türk olan ve Türk isimli olan yerleşim merkezlerinin isimlerini 1935 yılından başlayarak 1971 yılına kadar geçen 36 yıllık süre zarfında, çıkardıkları kararnamelerle ne şekilde değiştirdiklerini ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır. Erivan 'da Ermenice ve Rusça bastırılan bir Ermeni resmî kaynağı esas alınarak yapılan bu çalışmaya göre, Ermenilerin 1971 yılına kadar isimlerini değiştirdikleri söz konusu Türk isimli yerleşim merkezleri ve onların yeni isimleri şu şekildedir:

Masis'e bağlı Hebilkent → Kalinin⁴²; Martuni'ye bağlı Ağdalağalı → Vağaşen; Abovyan'a bağlı Avdaıar → Haçavan; Abovyan'a bağlı Ağaderesi → Katnahbayur; Masis'e bağlı Akhamzalı → Marmaraşen; Artaşat'a bağlı Yukarı Akbaş → Abovyan; Artaşat'a bağlı Aşağı Akbaş → Arevşat; Spitak'a bağlı Akbulak → Luhsahbyur; İcevan'a bağlı Yukarıağdan → Ağdan; Talin'e bağlı Aşağı Akçakala → NerkinBozmaberd; Oktemberyan'a bağlı Ağca Ark → Arevik; Kamu'ya bağlı Ağzıbir → Lcap; Ani'ye bağlı Ağm → Ani; Martuni'ye bağlı Atamhan → Vartacar; Talin'e bağlı Adıyaman → Garhovit; Martuni'ye bağlı Yukarı Atıyaman → VerihGetaşen; Martuni'ye bağlı Aşağı Atıyaman → Merkin Getaşe; Azizbekov'a bağlı Paşalı → Zarıtap; Artaşat'a bağlı Ayaslı → Aygeston; Stepenavan'a bağlı Haydarbey → Siverdlov; Eçmiazin'e bağlı Yukarı Aylanlı → Çahkunk; Eçmiazin'e bağlı Aşağı Aylanlı → Lenuhi; Yeğekhacor'a bağlı Ayderesi → Ahavnacor; Talin'e bağlı Aynalı → Daudeşen; Nayemberyan'a bağlı Ayram → Bithavan; Nayemberyan'a bağlı Eskipara → Voskipar; Tumanyan'a bağlı Allahverdi → Tumanyan; Talin'e bağlı Alagöz → Arağaç; Amasya'ya bağlı Alakilise → Baytar; Eçmiazin'e bağlı Alibeyli → Atarbekyan; Martuni'ye bağlı Elikırık → Astıacar; Görüş'e bağlı Alikulişen → Azataşen; Sisyan'a bağlı Alili → Salvard; Gokasyan'a bağlı Alihan → Getik; Azizbeyov'a bağlı Almalı → Hıncarud; Martuni'ye bağlı Aşağı Alçalı → Arçvanist; Spitak'a bağlı Hamamlı → Spitak; Artaşat' bağlı Darğalı → Anastasavan; Ararat'a bağlı Arazdeğen → Yaresiğ; Ahuryan'a bağlı Aralık → Yerazgavarz; Razdan'a

⁴¹ Aslan, "Ermenistan'da Dünkü ve Bugünkü Yer İsimleri", s.42.

⁴² Her üçlemede ilk isim bağlı olduğu bölgeyi, ikinci değiştirilen Türk adını, üçüncü ise yerleşim yerine verilen çoğunlukla Ermeni ve nadiren de Rus adını göstermektedir.

bağlı Arzakent → Arzakan; Ahuryan'a bağlı Arıkveli → Lernut; Artik'e bağlı Büyük Arıkveli → Menmentaş; Artik'e bağlı Küçük Arıkveli → Pokr Mantaş; Oktemberyan'a bağlı Armutlu → Tancut; Yeğeknacar'a bağlı Arpa → Arcni; Ahuryan'a bağlı Arpaçay → Ahuryan; Yeğeknacar'a bağlı Akkent → Ağincacor; Ahuryan'a bağlı Akkilise → Kraşen; Vardemis'e bağlı Akkilise → Azat; Razdan'a bağlı Aşağı Akta → Razdan; İcevan'a bağlı Haçasu → Açacur; Egeknacar'a bağlı Ayar → Akaragacor; Aparan'a bağlı Babakişi → Bujakan; Razdan'a bağlı Babakişi → Ağaunacor; Ani'ye bağlı Bebirli → Barçıraşen; Oktemberyan'a bağlı Betel → Yeğeknut; Ahuryan'a bağlı Bacioğlu → Haykavan; Aparan'a bağlı Pazarcık → Arai; Ani'ye bağlı Bezirhane → Cetankov; Aşterek'e bağlı Çalkıran → Bazmanvan; Hayemberyan'a bağlı Balakent → Daveh; Vardenis'e bağlı Basargeçer → Vardenis; Oktemberyan'a bağlı Bahçeler → Bagaran; Obovyan'a bağlı Başkent → Akunk; Artik'e bağlı Başkent → Saralanç; Yeğeknacar'a bağlı Başkent → Vernaşca; Kamu'ya bağlı Başkent → Geharkunik; Artaşat'a bağlı Başnalı → Bağramyan; Gorus'a bağlı Bayandır → Vağatur; Artaşat'a bağlı Becazlı → Vostan; Spitak'a bağlı Beykent → MecParni; Ararat'a bağlı Pireli → Larıcar; Artaşat'a bağlı Bitlice → Barçreşen; Ani'ye bağlı Boğazkesen → Corakap; Ani'ye bağlı Bozdoğan → Şorakap; Kukasyan'a bağlı Başyakuş → Musaclyan; Ani'ye bağlı Bağdaşen → Bağravan; Martani'ye bağlı Veliğalı → Coragyuğ; Eçmiazin'a bağlı Vermezayr → Arivaşat; Şemsedin'e bağlı Velikent → Cağkavan; Eçmiazin'e bağlı Hacı Kar → Aygeşat; Eçmiazin'e bağlı Hacılar → Mingastan; Ahuryan'a bağlı Hacı Nezer → Kamu; Aparan'a bağlı Hacı Halil → Cağkakovit; Yeğeknacar'a bağlı Hasankent → Satin; Bardenis'e bağlı Gödekbülak → Karçahbyur; Artaşat'a bağlı Gödekli → Mırgavan; Artik'e bağlı Güzeldere → Gehacar; Artik'e bağlı Guzeldere → Genadır; Martuni'ye bağlı Aşağı Güzeldere → Vardenik; Talin'e bağlı Gözlü → Akunk; Masis'e bağlı Gökkümnet → Geğanist; Spitak'a bağlı Gökyokuş → Saralanç; Aboyyan'a bağlı Gökkilise → Kaputan; Martuni'ye bağlı Göl → Lick; Spitak'a bağlı Gören → Gogaran; Artaşat'a bağlı Akçakışlak → Getoşen; Artik'e bağlı Golgat → Gehanist; Kukasyan'a bağlı Kızılkoç → Kukasyan; Aparan'a bağlı Gülablı → Corakulağ; Gükasyan'a bağlı Güllübulak → Vartahbyur; Aparan'a bağlı Güllüce → Vardenis; Spitak'a bağlı Güllüce → Soraart; Gukesyan'a bağlı Gürcü yolu → Torosgüyğ; Ararat'a bağlı Develi → Ararat; Ahuryan'a bağlı Daharlı → Getk; Talin'e bağlı Dedeli → Yeğnik; Kafan'a bağlı Değmedağlı →

Sirvenanç; Abovyan'a bağlı Dellekli→Zovaşen; Kamu'ya bağlı Delikardes→Seruhan; Martuni'ye bağlı Deliktas→Çakkar; Artaşat'a bağlı Deliler → Dalar; Sisyan'a bağlı Darabbas→ Darbas; Gukasyan'a bağlı Dereköy→ Daragüyğ; Kukak'a bağlı Derekent→ Coragüyğ; Razdan'a bağlı Dereçicek→Cahgacor; Ahuryan'a bağlı Derbent → Karmrakar; Ani'ye bağlı Taşkale →Karaberd; Ararat'a bağlı Daşlı→Daştakar; Masis'e bağlı Cebeceli→Crahovit; Amasya'ya Celeb→Cracor; Stepanavan'a bağlı Celaloğlu →Stepanavan; Aparan'a bağlı Cengi →Vardabulur; Masis'e bağlı Ceferabat→Argavand; Oktemberyan'a bağlı Ceferabat→Getaşen; Ani'ye bağlı Çırpılı → Cırapı; Azizbeyof'a bağlı Çul →Hartavan; Ahurvan'a bağlı Direkler →Karnut; Artaşat'a bağlı Dokkuz→Kanaçut; Ahuryan'a bağlı Düzkent→ Ahuryan; Talin'e bağlı Düzkent → Baroj; Gukasyan'a bağlı Düzharaba→Altartaşen; Artik'e bağlı Yeğenler →Arevşat; Abovyan'a bağlı Yelkovan →Katayk; Yeğetnacar'a bağlı Yengice →Ganzak; Ani'ye bağlı Yeniköy → Harkov; Ararat'a bağlı Yenikent→Garovan; Talin'e bağlı Yeşil →Kakavacor; Vardenis'e bağlı Aşağı Zağalı → Çovak; Kafan'a bağlı Zeyve→Davutbek; Artaşat'a bağlı Cennetli → Zovaşen; Artaşat'a bağlı Zöhraplı→ Mırganuş; Talin'e bağlı Zorba →Sorik; Oktemberyan'a bağlı İğdeli→Pışakavan; Eşterek'e bağlı İlan Çalan → Hartaşavan; Ahuryan'a bağlı İlhiyabı → Aygabaç; Artaşat'a bağlı İmanşalı→Mihçıyan; Aparan'a bağlı İmerli→Tutucur; Eşterek'e bağlı İmerhan → Andarut; Masis'e bağlı İpekli → Masis; Ararat'a bağlı Kadirli →Lancanist; Artik'e bağlı Kazancı → Meğraşen; Ani'ye bağlı Kacarabat→İsahakyan; Masis'e bağlı Gazanfer → Arağaç; Masis'e bağlı Kelere →Gukasavan; Spitak'a bağlı Kaltakçı→Hartagüyğ; Artaşat'a bağlı Kamerli → Artaşat; Eçmiazin'e bağlı Kamerli →Mecamar; Gugark'a bağlı Kamış kut → Yeğeknut; Ahuryan'a bağlı Yukarı Kanlıca → Marmaşen; Ahuryan'a bağlı Aşağı Kanlıca →Vağramabert; Ani'ye bağlı Kapılı → Gusangüyğ; Spitak'a bağlı Karaboya →Hinkoyan; Aporan'a bağlı Karabulak→Yerencetap; İcevan'a bağlı Karadaş→Sevkar; Eşterek'e bağlı Karacaören→Aragüyğ; Abovyan'a bağlı Karakale → Sevabert; Aporan'a bağlı Karakilise → Hartavan; Kirovakan'a bağlı Büyük Karakilise → Kirovakan; Ahuryan'a bağlı Küçük Karakilise → Azaton; Ahuryan'a bağlı Türk Karakilise → Ahorit; Gukasyan'a bağlı Üçüncü Karakilise → Coraşen; Talin'a bağlı Yukarı Karakoymaz → Verin Sasunaşen; Talin'e bağlı Aşağı Karakoymaz → NerkinSasunaşen; Talin'e bağlı Karakula → Getap; Spitak'a bağlı Karal →Katnacar; Amasya'ya bağlı

Kara Memet → Meğreşat; Aporan'a bağlı Karanlık → Lusagüyğ; Martuni'ye bağlı Karanlık → Gelbavid; Martuni'ye bağlı Aşağı Karanlık → Martuni; İcevan'a bağlı Kervansaray → İcevan; Eçmiazin'e bağlı Kargapazar→Haykaşen; Talin'e bağlı Karaburun →Karmıraşen; Eçmiazin'e bağlı Yukarı Karhın → Cıratat; Eçmiazin'e bağlı Aşağı Karhın→Araks; Artik'e bağlı Kasımalı→Getapi; Spitak'a bağlı Kaçağan→Lernavan; Ararat'a bağlı Kaşka→Vartaşat; Eçmiazin'e bağlı Körpeli → Arsaluys; Görüs'e bağlı Körü →Coraşen; Kamu'ya bağlı Köse Memet → Batikyan; Azizbeyof'a bağlı Kotanlı →Garmıraşen; Abavyan'a bağlı Katran → Getameç; Spitak'a bağlı Kızılören →Şenavan; Gukasyan'a bağlı Kızılkilise→Gormıran; Eşterek'e bağlı Kızıldemir → Voskivaz; Kafan'a bağlı Kilisekent→Sıraşen; Artik'e bağlı Kıpçak →Ariç; Talin'e bağlı Kırmızı → Garmırasen; Vardenis'e bağlı Kırkbulak → Akunk; Artik'e bağlı Kırkdeğirmen → Hınabert; Talin'e bağlı Kılçatak→Suser; Yeğeknacar'a bağlı Kotur→Getap; Gugark'a bağlı Çolagiren→Andaramut; Martuni'ye bağlı Çolagiren→Çovinar; Ahuryan'a bağlı Konakkıran→Şırac; Stepenavan'a bağlı Koturbulak→Gatinağbuyr; Oktemberyan'a bağlı Kuzugüden→Aygeşat; Kamu'ya bağlı Gülali→Garmırgüyğ; Şemsedin'e bağlı Gülali→Aygecor; Talin'e bağlı Kulderviş→Vosketas, Artik'e bağlı Kulucan→Spardaryan; Gukasyan'a bağlı Kurtbulak→Kraşor; Yeğeknacar'a bağlı Kurtkulak→Bolorabert; Oktemberyan'a bağlı Kurdukulu→Armavir; Oktemberyan'a bağlı Kurvaras→Yerashaun; Kamu'ya bağlı Gözecik→Lancahbuyr; Artik'e bağlı Keftarlı → Panik; Ani'ye bağlı Kalalı → Naraber; Ahuryan'a bağlı Büyük Kepenekli → Musaelyan; Ahuryan'a bağlı Küçük Kepenekçi →Hovit; Oktemberyan'a bağlı Kerimark→Sovyetekan; Kamu'ya bağlı Kerimkent→Cağkaşen; Abovyan'a bağlı Kerpiçli →Gehadir; Martuni'ye bağlı Kesikbaş →Lernakent; İcevan'a bağlı Lalekent → Lalegüyğ; Gukasyan'a bağlı Çorlu →Lernagüyğ; Noyemberyan'a bağlı Lambalı → Debetaşen; Artaşat'a bağlı Arpavar → Lusakert; Artik'e bağlı Mahmutçuk → Pemzaşen; Sisyan'a bağlı Mezra →Borçıran; Gugak'a bağlı Hacıkara→Makurasen; Sisyan'a bağlı Melikler → Spandaryan; Artaşat'a bağlı Mesimli→Aygenat; Artik'e bağlı Mescitli →Norgyank; Artaşat'a bağlı Mehraplı→Vardaşen; Talin'e bağlı Mehriban→Gatınahbuyr; Aparan'a bağlı Melikkent→Melikgüyğ; Yeğeknacar'a bağlı Kesiskent→Mıkoyan; Razdan'a bağlı Mishana→Hankavan; Oktemberyan'a bağlı Molla Beyazit→Bambakaşat; Ani'ye bağlı

Molla Gökçe → Moralik; Eçmiazin'e bağlı Molla Dursun →Şamuyan; Görüs'e bağlı Muğancık → Aygccc; Spitak'a bağlı Muncuklu →Çılkar; Abovyan'a bağlı Murattepe → Konakerevan; Ahuryan'a bağlı Molla Musa → Vasgehack; Ani'ye bağlı Musluklu →Lançık; Aparan'a bağlı Danagirmez → Havit; Araşat'a bağlı Uğurbeyli→Berkeneç; Ahuryan'a bağlı Ocak Kulu → Arapı; Sevan'a bağlı Ördekli →Liçaşen; Yeğeknecar'a bağlı Ortakent→Glacor; Ahuryan'a bağlı Ortakilise → Mayısyan; Razdan'a bağlı Paşakent→Marmarik; Kafan'a bağlı Pizmezra → Katnarat; Talin'e bağlı Pirmelek → Areg; Talin'e bağlı Yukarı Pirikan→Çahaşar; Talin'e bağlı Aşağı Pirikan→ Coragüyg; Abovyan'a bağlı Çatkıran→ Razdan; Ararat'a bağlı Reyhanlı → Haykavan; Tumanyan'a bağlı Sagibaktı → Çilalov; Sisyan'a bağlı Savbalı→Sarnakunk; Aparan'a bağlı Semaderviş → Çıknah; Gukaşyan'a bağlı Çamurlu →Sorapat; Oktemberyan'a bağlı Serdarabat → Oktember; Artik'e bağlı Sarıbaş →Haykasar; Gugark'a bağlı Sarmusaklı → Karabert; Aparan'a bağlı Saçlı →Naraşen; Ani'ye bağlı Sivanverdi→Luysahbuyr; Sisyan'a bağlı Karakilise→Sisağan; Ani'ye bağlı Söğütlü →Sarnahbuyr; Artik'e bağlı Sungurlu →Hayrinyanç; Azizbeyof'a bağlı Sultanbey→Barçıruni; Talin'e bağlı Susuz →Çamakasor; Talin'e bağlı Sıçanlı → Avtona; Ani'ye bağlı Tavşankışlak→Şırakavan; Gukasyan'a bağlı Tazekent→Tavşut; Razdan'a bağlı Tayçarık→Meğracor; Eşterek'e bağlı Tekiye→Bazmahbuyr; Aparan'a bağlı Tekerli → Çahtaşen; Artik'e bağlı Taliboğlu→Lusakert; Eşterek'e bağlı Taliş→Aruç; Eşterek'e bağlı Karahamzalı→Burastan; Aparan'a bağlı Damcılı→Miravyan; Oktemberyan'a bağlı Tepedibi → Haykavan; Ahuryan'a bağlı Tepedelik→Arevik; Şemsedin'e bağlı Tavuzkala→ Bert; Artik'e bağlı Tomortaş→Vardakar; Ahuryan'a bağlı Toparlı→Haçık; Eşterek'e bağlı Toprakkale → Hınabert; Eşterek'e bağlı Tokaşalı→ Masis; Eşterek'e bağlı Tülnebi→Saralanc; Eçmiazin'e bağlı Yukarı Türkmenli → Apaga; Eçmiazin'e bağlı Aşağı Türkmenli →Lusacüyg; Abovyan'a bağlı Tutiye→Saranist; İcevan'a bağlı Uzuntala→ Kayan; Tumanyan'a bağlı Uzunlar → Ogzün; Oktemberyan'a bağlı Uzunoba → Argavant; Masis'e bağlı Uluhanlı→ Masis; Sisyan'a bağlı Urut → Vorutan; İcevan'a bağlı Karanlıkdere → Havaracor; Gugark'a bağlı Hancığoz → Güzeldere; Masis'e bağlı Haçapara → Zehmet; Oktemberyan'a bağlı Hayribeyli → Yervandataş; Kapan'a bağlı Ahtahana → Hılatağ; Eşterek'e bağlı Karadağlı → Çağkaşen; Gukasyan'a bağlı Körbulak→Çağkeşen; Spitak'a bağlı

Abdibey → Çağkaşen; Ararat'a bağlı Çanakçı → Sovyetaşen; Sevan'a bağlı Çubuklu →Çovabüyyğ; Oktemberyan'a bağlı Çubukçu → Vardanaşen; Artaşat'a bağlı Çiğdemli → Azatavan; Gukasyan'a bağlı Cizikler → Çoğamark; Sevan'a bağlı Çırçır → Varser; Gukasyan'a bağlı Çifteli →Zuykağbuyr; Spitak'a bağlı Çotur → Saremec; Ahuryan'a bağlı Çıraklı → Cırarard; Abovyan'a bağlı Şahap → Mayakovski; Gugark'a bağlı Şahalı→Vahabni; Ararat'a bağlı Şahablı→Şağap; Oktemberyan'a bağlı Büyük Şehriyar → Nalbatyan; Oktemberyan'a bağlı Küçük Şehriyar →Norartages; Sevan'a bağlı Şerkız → Ceğamavam; Eçmiazin'e bağlı Şırabat → Pasakar; Aparan'a bağlı Şırakkale → Vardenut; Artik'e bağlı Şırvancık → Lernakent; Ararat'a bağlı Işıklar →Luysarat; Sisyan'a bağlı Işıklar → Kızılaşafak; Gukasyan'a bağlı Büyük Şištepe → Mecsepasor; Gukasyan'a bağlı Küçük Şištepe → NokrSepasor; Masis'e bağlı Büyük Şorlu Demirci →Şorlu; Masis'e bağlı Küçük Şorlu Demirci → Demirci; Talin'e bağlı Şıhhacı → Sığarşik⁴³.

Ermenilerin öncelikle etnik katliamlarla başlattıkları Türk unsurlardan arındırma projeleri son olarak şehir isimlerinin değiştirilmesi ile sonuçlanmıştır. Böylece bugün Ermenistan diye söz edilen coğrafyada Türklere ait maddî-manevî hiçbir kültür unsuru bırakılmayarak, bölge tamamen Ermenilere tahsis edilmiştir. Ermeniler artık buradaki mevcudiyetlerini temellendirmek ve “dünden bugüne Kafkasya Ermeni yurdudur” düşüncelerini sağlamlaştırmak, dahası Anadolu'yu da tasavvurlarına dahil ederek kendilerinin bu toprakların yerlisi ve sahibi olduklarını dünya kamuoyu önünde sergilemeye çalışmışlardır. Bugün dahi Karabağ örneğinde görüldüğü gibi Ermenistan'ın Azerbaycan Türklerine karşı uyguladıkları katliam ve deportasyon faaliyetlerini sürdürmeye çalışması, Ermenilerin hala yurt edinme noktasında problemlili duruşunu gözler önüne getiren acı bir vaziyet olarak görülmektedir.

Sonuç

XI. yüzyılda Selçukluların Anadolu'ya gelmesiyle İç Anadolu'nun dağlık bölgelerine yerleşen Ermeniler zamanla uğraştıkları ticarî işler nedeniyle zenginleşmiş ve Osmanlı Devleti'nin “millet-i sâdıka'sı haline gelmişlerdir.

⁴³ Aslan, “Ermenistan'da Dünkü ve Bugünkü Yer İsimleri”, s.43-51.

Ayastefanos Antlaşması'nın getirdiği Ermeni ıslahatı meselesi ve Batılı güçlerin vermiş olduğu destekler sayesinde ayrılıkçı Ermeni komiteleri, faaliyetleriyle Anadolu, Rusya ve İran'daki Ermenilerle birleşerek federatif bir Ermenistan kurmanın peşindeydiler. Bu amaçlarla hareket eden komiteler Azerbaycan nahiyesine göz dikmiş ve soykırım yalanlarını temellendirmek üzere kurulacak Ermeni ülkesini bu bölge üzerine inşa etmeye karar vermişlerdir.

17 Mart 1828 Çarlık Beyannamesi ile Rusların güneye doğru genişlettiği sınırlara yerleştirilen Ermenilerle bu yurt oluşumunun temelleri atılmış, Osmanlı ve İran'dan gelen göçlerle birlikte Revan ve Nahcivan sahasında yerleşke kurulmuştur. Bu girişimlerin ve sürtüşmelerin neticesi olarak burada yaşayan Türklerin çoğu bugünkü Azerbaycan arazisine göç etmeye mecbur bırakılmıştır.

Görüldüğü gibi geçmişten beri, bugün Ermenistan olarak tesmiye edilen bölgede birçok etnik grup meskun bulunmaktaydı. Fakat nüfus verilerinden de anlaşıldığı üzere özellikle Müslüman-Türk etnik kimliği altında yaşayan ve büyük bir nicelik ihtiva eden bölge sakinleri aşama aşama, çeşitli yollardan ölüme ve göçe mahkum edilerek bu yeni isimlendirme oluşturulmuştur. Yine dönemin muhtelif gazetelerinde bu kıyımların sadece Türk güruha karşı değil aynı zamanda Gürcüler, Yahudiler ve diğer halkları da hedef aldığı görülmektedir. Sovyet çatısı altında Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan birleşmesi sağlandığında faaliyetlerin bir nebze durulduğu düşünülse de süreç 150 bin kadar Azerbaycan Türkünün, Sovyet ekonomisine katkı sağlamaları gibi bir gerekçeyle Ermeni yetkililerce, Dağlık Ermenistan'dan ovalık Azerbaycan'a sürülmeleriyle noktalanmıştır.

Bütün bu göç dalgalarının ardı sıra 1935 yılından başlayarak 1971 yılına kadar geçen 36 yıllık süreçte bölgede yaşanan nüfus hareketleri de göz önüne alındığında Ermenistan Cumhuriyeti'nin, birçok bahaneler ve oyunlarla meskun halkı yerlerinden hatta hayatlarından ederek mezkur nahiyede -bugün bile şahit olduğu üzere- bir tek Azerbaycan Türkü kalmayınca değin uğraştığı, alınan kararnamelerle yer adlarına varana kadar bütün Türk tesirlerini ortadan kaldırdığı ve diğer etnik on iki unsuru dışında Türk varlığından soyutlanmış şekliyle tasavvuru kurulan bu ülkeyi Ermenin ülkesi olarak ilan ettiği görülmektedir.

Sonuç olarak, günümüzde dahi birçok hukuk kurallarını ihlal ederek Ermenistan'ın Ermenileştirilmesi projesinin başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere diğer çeşitli etnik gruplara yönelik olarak devam ettirildiği, kalan azınlığında da kabullenilmeyip, deportasyon planlarının bunlara yönelik olarak geliştirildiğini de söylemek mümkündür.

Kaynakça

BOA, BEO_004553_341401_001_001.
 BOA, BEO_004553_341401_004_001.
 BOA, HR_SYS_02878_00024_001_001.
 BOA, HR_SYS_02878_00024_002_001.
 BOA, HR_SYS_02878_00024_003_001.
 BOA, HR_SYS_02878_00024_004_001.
 BOA, HR_SYS_02878_00077_008_001
 BOA, HR_SYS_02878_00077_007_001
 BOA, HR_SYS_02878_00077_009_001

Akbıyık, Yaşar, “Milli Mücadelede Doğu Cephesi”, *Türkler*, c. 16, Ankara: Yeni Küre Yayınları, 2002.

Akyüz, Jülide, “Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri”, *Bilig*, 46 (2008).

Armaoğlu, *Fahir*, *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara; Sevinç Matbaası, 1964.

Arşiv Belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1920-1922), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, c.4, b. 21, Ankara: 1998.

Aslan Yavuz, “Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklerin Çıkarılması Meselesi”, *Türk Kültürü*, XXXII/372 (1994).

Aslan, Yavuz, “Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklerin Çıkarılması Meselesi”, *Türkiyat Araştırmaları*, S.1, Erzurum, 1994.

Aslan, Yavuz, “Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan (Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı (1827-1922)”, *Yeni Türkiye*, 37 (2001).

Beşirov, İntikam, “Soykırım Gerçeği”, *İleri*, 20 (2004).

Çam, Yusuf, *Kafkasya'dan Türkiye'ye Göçler ve Kocaeli Yöresine İskanlar*, İzmit; 2004.

Çiçek, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, Ankara; TTK Basımevi, 2005.

Çohçe, Salim, “Büyük Ermenistan’ı Kurma Projesi”, *Ermeni Araştırmaları*, Ankara; 1(Mart-Nisan-Mayıs/2001).

Deveci, Bozkuş, Yıldız, “Ermenistan’ın Demografik Yapısı ve Ermenistan’da Azınlıklar”, *Ermeni Araştırmaları*, 23-24 (2006) Ankara.

(<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=483>)(10.05.2017).

Gasımov, Musa, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rusya’nın Azerbaycan’da Türkçülük Ve İslamcılıkla Mücadelesi”, *Türkler*, c.18, Ankara; Yeni Küre Yayınları, 2002.

Halaçoğlu, Yusuf, *Ermenilerin Suriye’ye Nakli: Sürgün Mü, Soykırım Mı? Belgeler*, Ankara; Ankara Ticaret Odası Yayınları, 2005.

İpek Nedim, “Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri”, *Türkiyat Mecmuası*, c.20, İstanbul; 1997.

Karabekir Kazım, *Soykırım Yalanı Ermeni Mezalimi Soykırım İddialarına Belgelerle Cevaplar*, İstanbul: Emre Yayınları, 2005.

Kızılkaya, Oktay, “Revan (Erivan) Ve Iğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci (1828–1920)”, *Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (2007/1).

Külekcı, Cahit, “Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı Devleti’nde Ermeni Cemiyetleri (1875-1925 Yılları Arası)”, *İstem*, 15 (2010).

McCarthy, Justin, “İlk Kan”, Çev. A. Serdar Öztürk, Tolga Kayadelen, Murat Altunbaş, *Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (2005/2).

Mustafayev, Beşir, “Anton Salamanov’un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’da Yaptıkları Katliamlar (1918–1919)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 30 (2011).

Mustafayev, Beşir, “Arşiv Belgelerine Göre Kırmızı Kasaba Olayları (1918–1920)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 7, 29 (2014).

(http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt7/sayi29pdf/mustafayev_besir.pdf)(12.05.2017).

Mustafayev, Beşir, “Arşiv Kaynaklarına Göre Zengezur Olayları (1905-1929)”, *Journal Of Qafqaz University History, Law And Political Science*, N.33, 2012.

Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century*, Los Angeles; University Of California Press, 1963.

Ogan, Sinan, “Ermenistan’ın Tehcir Politikası ve Neticesi: Azerbaycan’da Göçmen (Kaçkın) Sorunu”, *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (ERAREN)*, 9 (2003/Bahar).

(<http://www.eraren.org/index.php?Page=Derqilcerik&IcerikNo=69>)

Sarı, Mustafa - Şahin, Enis, "Massacres of Muslims in Nakhchivan and Karabakh by Armenian Chieftain Antranik (From June to October 1918)", *The Realities of Genocide*, ed. İsa Habıbbeyli-Musa Gasimli, Baku, 2017, s. 135-161.

SvajianStephen G., *A Trip Through Historic Armenia*, New York; Green Hill Publishing, 1983.

Şahin, Enis, *Diplomasi ve Sınır; Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri – 1918*, İstanbul, 2005.

Şahin, Enis, *Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, Ankara, 2002.

Şihaliyev, Emin Arif, "Ermenilerin Kimliği Ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus Ve Ermeni Kaynaklarına Göre)", *OTAM*, 17 (2005).

Türkmen, Zekeriya, *Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) İslahat Müfettişliği 1913-1914, Avrupalı Devletler Denetiminde Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları*, Ankara; Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul; Belge Yayınları, 1987.

Yıldırım, Seyfi, "Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasi Faaliyetleri, 1918-1922", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9 (Bahar 2009).

Ekler

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

دائرة صدارت امور مهمه قلی

قلم نومبراسی	تاریخی	موسدی	اوراق نومبراسی
۱۵۸			۵۳
مقابلہ اہلدار	خاریتہ جیدہ	تاریخ کتوبہ	قندہ تاریخ تودیبی
		۵۶	۵۶
		۵۶	۵۶

۵۵ کا تعلق ۵۵۵ تہی و ۵۵۶ زردلو شہرہ - زیدہ - اصفہان
 قفقازہ رہ روک ایدہ ارضی نظامی و اخذہ کو جیدہ دیہستان
 قدرت و توجہ لڑنے کے لئے اردو قبا اٹھانے و اردو لوگوں سے
 پانچہ کو تہیہ شدہ تعداد صرف ۱۵۰۰ طرف روکنے کی تھی
 تقاضی ساق تھے ...

۱۵
 واکاوی عرقہ طیفہ
 نہ ہوتے قضاہ ایسہ
 اولیغہ رائے

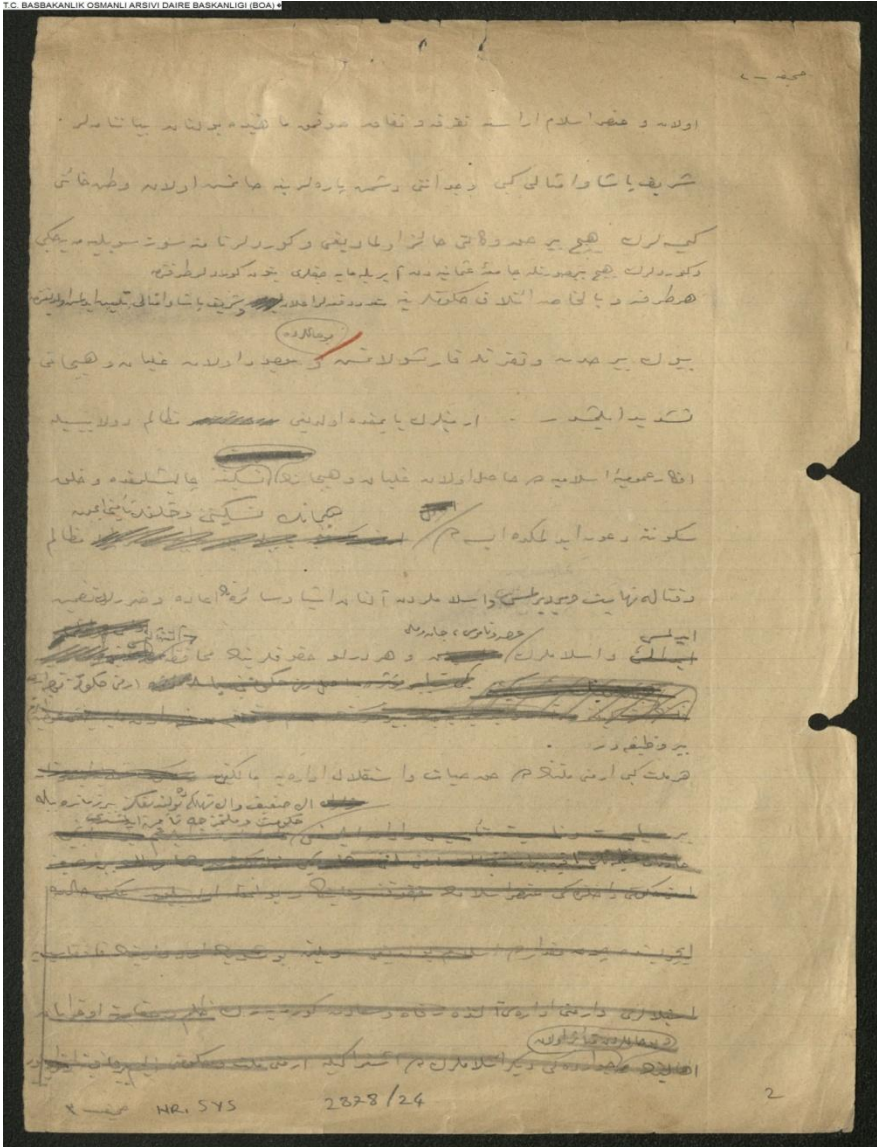
تاریخ ۱۵۸

OSMANLI ARŞİVİ
 BEO
 4553 341401

BEO.004553.341401.001

EK- 1. BOA, BEO_004553_341401_001

Ermeni ve Ruslarla birlikte Gürcülerin de İslam ahalisine karşı yapılan yağma ve kıyımlara katıldığına dair belge

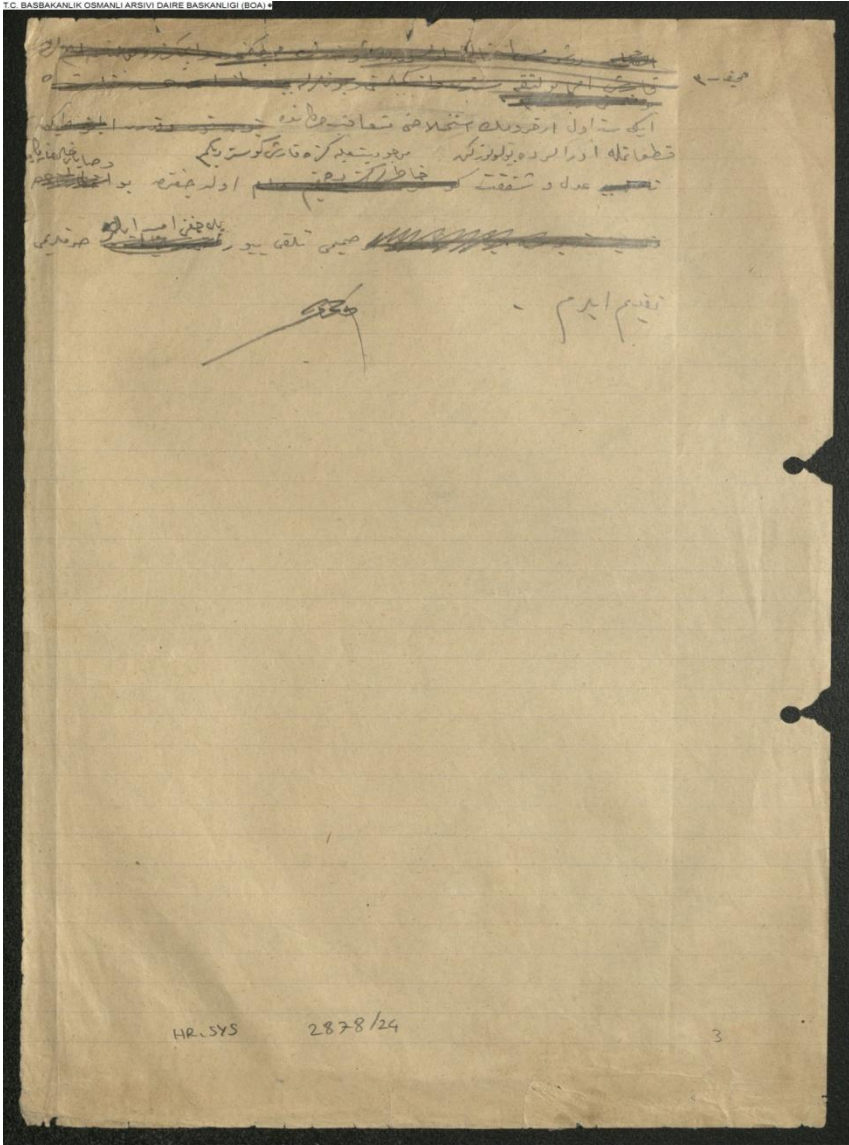

HR.SYS.02878.00024.002

Ek-4. BOA, HR_SYS_02878_00024_002_001

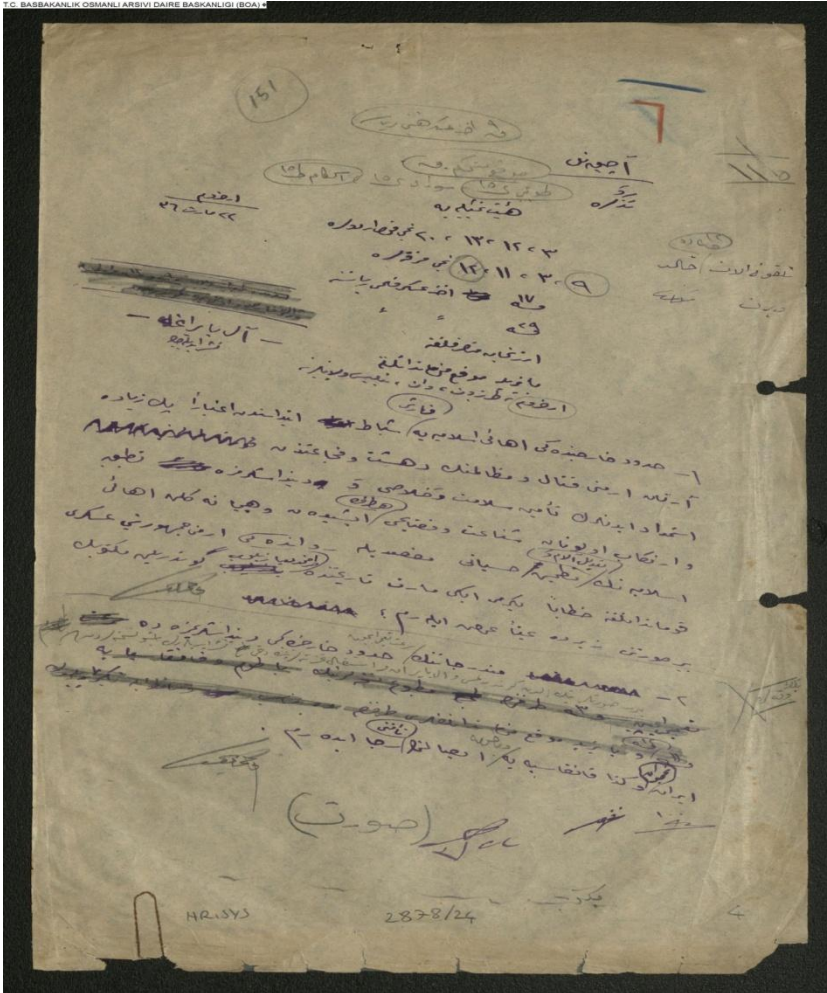
Kazım Karabekir yaşanan kıyımlara ilişkin Ermeni Cumhuriyeti askeri kumandanlığına gönderdiği bir tahrirat (devam)

EK- 5. BOA, HR_SYS_02878_00024_003_001

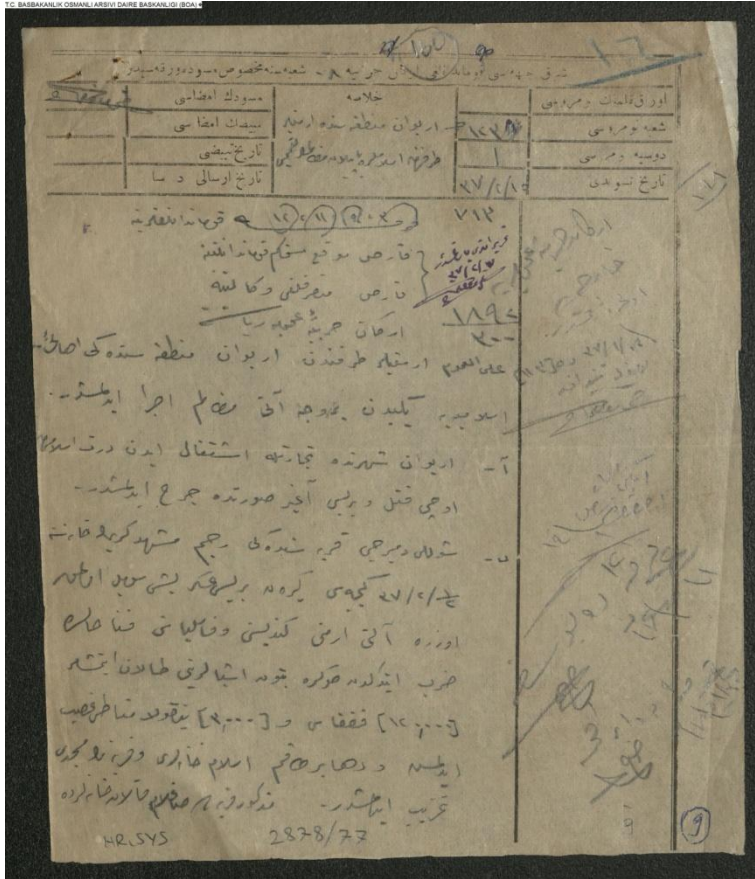
Kazım Karabekir yaşanan kıyımlara ilişkin Ermeni Cumhuriyeti askeri kumandanlığına gönderdiği bir tahrirat (son sayfa)

HR.SYS.02878.00024.004

EK- 6. BOA, HR_SYS_02878_00024_004_001

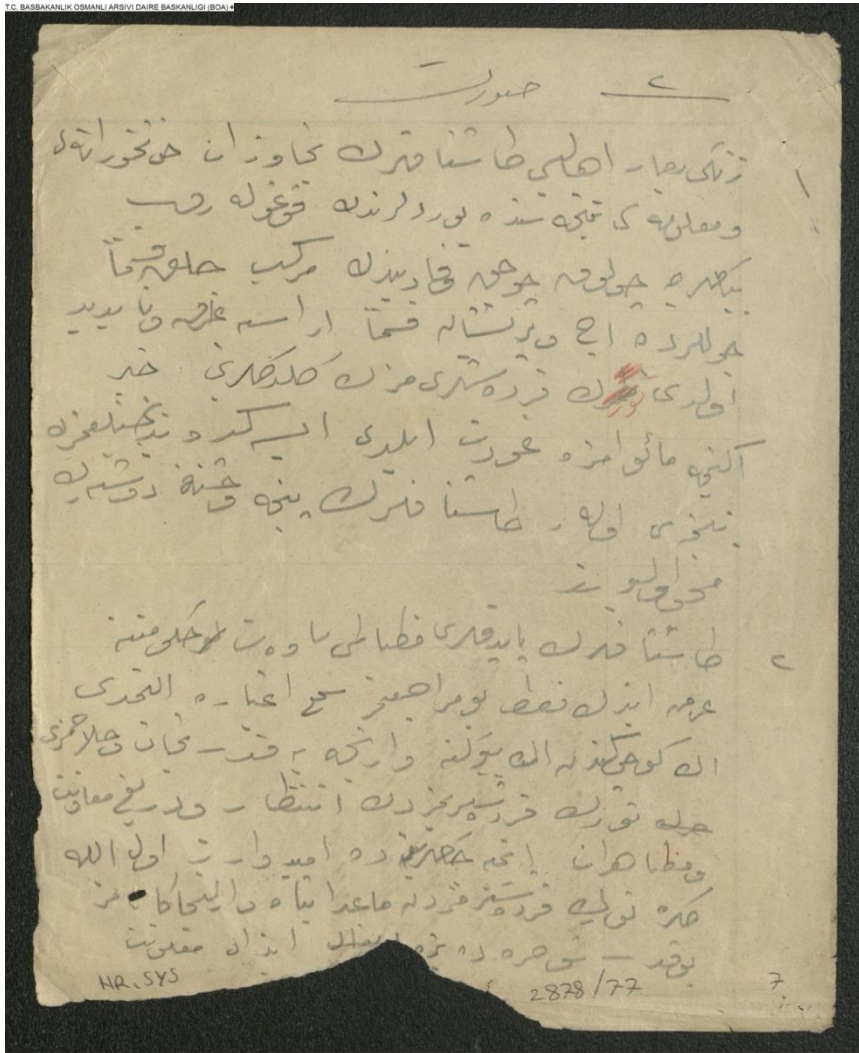
Kazım Karabekir yaşanan kıyımlara ilişkin Ermeni Cumhuriyeti askeri kumandanlığına gönderdiği bir tahrirat (devam)

HR.SYS.02878.00077.009

EK- 7. BOA, HR_SYS_02878_00077_009_001

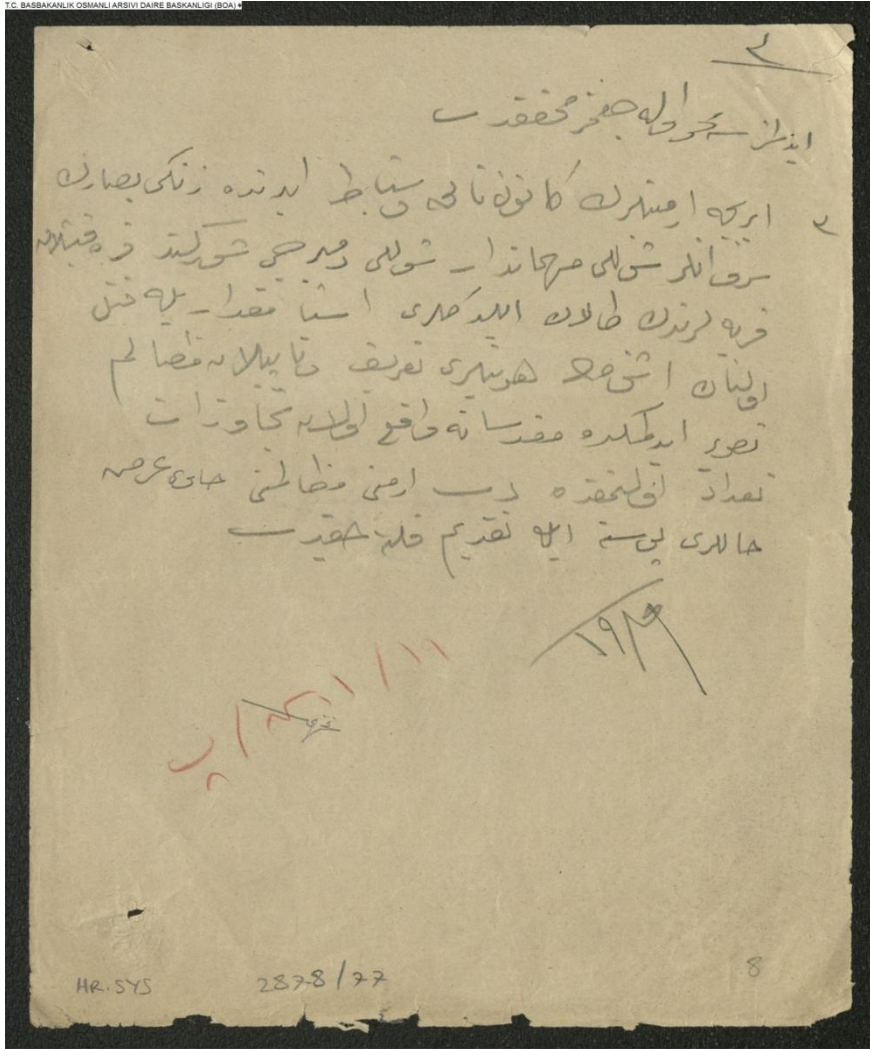
Erivan bölgesinde Ermenilerce Müslüman ahaliye yapılan mezalime dair belge

HR.SYS.02878.00077.007

EK- 8. BOA, HR_SYS_02878_00077_007_001

Zengibasar mıntıkasında Müslüman ahaliye uygulanan mezalime dair belge

HR.SYS.02878.00077.008

EK- 9. BOA, HR_SYS_02878_00077_008_001

Zengibasara mıntıkasında Müslüman ahaliye uygulanan mezalime dair belge